
Leidschrift

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Artikel/Article: *Zigeuners: de vernietiging van een niet-bestaand volk*

Auteur/Author: *Clio Stronk*

Verschenen in/Appeared in: *Leidschrift*, 26.1 (Leiden 2011) 63-77

© 2011 Stichting Leidschrift, Leiden, The Netherlands

ISSN 0923-9146

E-ISSN 2210-5298

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher.

Leidschrift is een zelfstandig wetenschappelijk historisch tijdschrift, verbonden aan het Instituut voor geschiedenis van de Universiteit Leiden. *Leidschrift* verschijnt drie maal per jaar in de vorm van een themanummer en biedt hiermee al vijftientig jaar een podium voor levendige historiografische discussie.

Artikelen ouder dan 2 jaar zijn te downloaden van www.leidschrift.nl. Losse nummers kunnen per e-mail besteld worden. Het is ook mogelijk een jaarabonnement op *Leidschrift* te nemen. Zie www.leidschrift.nl voor meer informatie.

Leidschrift is an independent academic journal dealing with current historical debates and is linked to the Institute for History of Leiden University. *Leidschrift* appears tri-annually and each edition deals with a specific theme.

Articles older than two years can be downloaded from www.leidschrift.nl. Copies can be ordered by e-mail. It is also possible to order an yearly subscription. For more information visit www.leidschrift.nl.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts*.

Secretariaat/ Secretariat:

Doelensteeg 16
2311 VL Leiden
The Netherlands
071-5277205
redactie@leidschrift.nl
www.leidschrift.nl

Comité van aanbeveling/ Board of recommendation:

Dr. J. Augusteijn
Prof. dr. W.P. Blockmans
Prof. dr. H.W. van den Doel
Prof. dr. L. de Ligt
Prof. dr. L.A.C.J. Lucassen
Prof. dr. H. te Velde

Zigeuners: De vernietiging van een niet-bestaand volk

Clio Stronk

De geschiedenis van de zigeuners in Europa kan met recht een vergeten geschiedenis genoemd worden. Het gaat om de geschiedenis van een uiterst heterogene groep, die nooit een eigen land heeft gehad of zelfs maar een duidelijk gedefinieerde identiteit. Prinses Maxima zei ‘de Nederlander bestaat niet’; de overtreffende trap hiervan is het ‘niet-bestaan’ van ‘de zigeuner’. De naam is een etiket dat door buitenstaanders is opgeplakt, de definitie van die naam verschilt per land, regio en wetenschappelijke stroming. Bovendien is de geschiedenis van en het onderzoek over deze groep voornamelijk opgetekend en uitgevoerd door buitenstaanders.

Volgens de Europese Unie wonen er op dit moment tussen de tien en twaalf miljoen Roma in Europa en daarmee zijn zij de grootste etnische minderheid in Europa.¹ De Europese definitie van Roma is ‘de groep mensen die zichzelf omschrijft als Roma, maar ook zigeuners, reizigers, Manoesjen, Ashkali, Sinti en andere groepen’.² Ik zal in dit artikel de term ‘Roma’ aanhouden, behalve als in citaten over ‘zigeuners’ wordt gesproken.

Afgelopen zomer waren Roma (enkelvoud Rom) ineens weer volop in het nieuws, nadat in zowel Frankrijk, België als Italië maatregelen werden genomen tegen deze groep. Zo werden in Frankrijk tientallen Roma uit Roemenië en Bulgarije op het vliegtuig terug naar Oost-Europa gezet.³ De nieuwswaarde van deze kwestie is inmiddels weer weggeëbd, evenals de kortstondige media-aandacht voor de slechte leefomstandigheden van

¹ Op de website <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=518> staan verschillende documenten over EU-beleid aangaande de Roma. Geraadpleegd 17 november 2010.

² Ibidem. Europa erkent dat er door het gebruik van één term geen recht wordt gedaan aan de diversiteit van de verschillende groepen, maar heeft hier toch voor gekozen omdat het al gebruikelijk was in officiële documenten en om de discussie niet nog ingewikkelder te maken dan die al is.

³ Inwoners van Roemenië en Bulgarije krijgen tot 2017 alleen een werkvergunning als zij kunnen aantonen een baan te hebben in Frankrijk, ze mogen niet zelf op zoek naar werk, op enige uitzonderingen na. Doordat de Roma geen werkvergunning konden krijgen konden zij volgens de regering geen legaal inkomen hebben. Informatie over de specifieke bilaterale regelingen tussen Europese landen over verkeer van werknemers is te vinden via <http://ec.europa.eu/eures/main.jsp?acro=free>, geraadpleegd 17 november 2010.

Roma in Oost-Europa en het uitgesproken racisme waar deze groepen dagelijks mee te maken hebben. De Europese Commissie reageerde furieus en dreigde zelfs korte tijd een aanklacht in te dienen tegen Frankrijk. De Fransen stonden op hun beurt op hun achterste benen toen Viviane Reding, Eurocommissaris voor Justitie, Grondrechten en Burgerschap en vicevoorzitter van de Commissie, de uitzetting vergeleek met deportaties van Roma tijdens de Tweede Wereldoorlog.⁴ Uit peilingen in de media bleek echter dat een groot deel van de bevolking achter deze maatregelen stond en ook in Nederland vonden veel mensen dat onze regering een voorbeeld mocht nemen aan dit vertoon van daadkracht.⁵

De Europese Unie probeert al jaren, zonder veel succes, om de situatie van de Roma te verbeteren, maar de werkelijkheid is weerbarstig. Roma worden gezien als uitvreeters, als criminelen en als hopeloze gevallen. De groepen mogen dan divers zijn, het stereotiepe beeld van de zigeuners is universeel en heeft zijn wortels in de achttiende en negentiende eeuw. De denkbelden zijn vergelijkbaar met de manier waarop over Joden werd gedacht en ook Roma zijn massaal vermoord tijdens de Tweede Wereldoorlog. Inmiddels is voor de overgrote meerderheid van de bevolking duidelijk dat denkbelden over Joden op foute vooronderstellingen zijn gebaseerd en er wordt tegenwoordig hard opgetreden tegen antisemitisme. Daar waar de genocide op de Joden uiteindelijk een keerpunt is gebleken in de manier waarop over hen wordt gedacht is dat voor Roma niet of nauwelijks het geval. In mijn artikel wil ik laten zien waar het stereotiepe beeld over de Roma vandaan komt, op welke gronden zij uiteindelijk zijn vervolgd in Nazi-Duitsland en hoe dat ertoe heeft kunnen leiden dat deze genocide nog steeds nauwelijks bekend is.

Heropvoeden

De wereld van de Roma is voor veel mensen een mystiek en vooral gesloten bastion, deels doordat er ook vandaag nog voornamelijk over Roma wordt geschreven door mensen van buitenaf. Michael Stewart (1959-), Senior

⁴ M. Peeperkoorn, 'EU: uitzetten Roma is schandalig' in: *de Volkskrant*, 15 september 2010.

⁵ I. Oñorbe Genovesi, 'Frankrijk in ban uitzetting Roma' in: *de Volkskrant*, 19 augustus 2010 en Kemal Rijken, 'CDA: Roma bij overlast land uit' in: *Algemeen Dagblad*, 21 september 2010.

Lecturer of Anthropology aan het University College London, heeft van oktober 1984 tot januari 1986, samen met zijn vrouw en zoon, in het Hongaarse plaatsje Harangos in een Roma gemeenschap gewoond en heeft daar in 1987 en 1988 een aantal maanden in een fabriek gewerkt. Zijn proefschrift over die tijd geeft een bijzondere inkijk in een wereld binnen een wereld. Zijn belangrijkste conclusie over de interactie tussen de wereld van de Roma en de *Gájós* [buitenstaanders]⁶ is dat beleid vrijwel zonder uitzondering is gebaseerd op stereotiepe denkbeelden en vooroordelen en dat daardoor vaak het tegenovergestelde wordt bereikt van wat oorspronkelijk werd beoogd.⁷

In 1949 werd Hongarije voor de tweede keer communistisch, ditmaal onder leiding van de Sovjet-Unie.⁸ De Roma leefden voornamelijk van de handel en hand-en-spandiensten; voor de communisten waren zij echter sociale parasieten die zonder werk leefden.⁹ De regering begon met heropvoedingsprogramma's om de Roma te laten assimileren in de samenleving. Officieel was iedereen in de socialistische staat gelijk, maar de praktijk bleek weerbarstiger. De overheid probeerde op alle mogelijke manieren de cultuur van de Roma te veranderen. Zo was het officieel beleid om zoveel mogelijk Roma-kinderen bij hun ouders weg te halen. Ook werden Roma standaard naar het speciaal onderwijs gestuurd. Stewart beschrijft een incident uit 1985, waar een jongen, Malats, op een ochtend door zijn docent naar een winkel werd gestuurd. Op de hoek van de straat stonden politieagenten hem op te wachten. Hij werd opgepakt voor spijbelen en door de kinderbescherming onmiddellijk uit huis geplaatst. Zijn moeder ging verhaal halen op school en viel uit frustratie de docent aan. Zij werd vervolgens veroordeeld tot zes maanden cel en Malats heeft zes jaar in een kindertehuis gezeten.¹⁰

Incidenten als deze deden de verhouding tussen Roma en de *Gájós* geen goed en waar de overheid probeerde om de Roma te assimileren, hielden zij juist steeds meer vast aan hun eigen cultuur. De Roma in Harangos spraken nog Romani, maar in de jaren tachtig gold dat nog maar

⁶ Het Romani woord voor niet-Roma, wordt op verschillende manieren geschreven, bijvoorbeeld als *Gadjo* of *Gadže*.

⁷ M. Stewart, *The Time of the Gypsies* (Colorado 1997) 114, 243.

⁸ Op 21 maart 1919 werd in Hongarije de Hongaarse Radenrepubliek uitgeroepen. Op 6 augustus 1919 viel de republiek uiteen na een Roemeense inval.

⁹ Stewart, *The Time of the Gypsies*, 97.

¹⁰ Ibidem, 42.

voor ongeveer twintig procent van de Roma. Hongaarssprekende Roma werden door de bewoners van Harangos spottend Romungros genoemd en zij beschouwden hen als mensen die hun taal, cultuur, onafhankelijkheid en respect hadden opgegeven voor een plek in de samenleving die ze niet kregen. Nu waren ze noch Roma noch Hongaar.¹¹ In Harangos beschouwden ze zichzelf als compleet anders dan de Hongaren en dat toonden ze onder andere door de stereotypen die over hen bestonden uit te vergroten.¹²

Identiteit

Uit de observaties van Stewart komt duidelijk naar voren hoe kwetsend het voor de inwoners van Harangos is dat zij als minderwaardig worden beschouwd. In hun eigen cultuur is gelijkheid het ideaal, en dan in het bijzonder de gelijkheid tussen volwassen mannen. Vrouwen en mannen leven zo veel mogelijk gescheiden van elkaar, maar de mannen zijn verenigd in *nemzetos* [broederschappen].¹³ Daarnaast wordt iedere Rom, ook als men elkaar niet kent, aangesproken met *phral* [broeder]. Geschillen worden opgelost in zogenaamde *kris* [oordeel, vergadering], waar verschillende mannen (en soms een oudere vrouw) hun mening geven over een conflict. Dit advies hoeft echter niet te worden opgevolgd, omdat het gaat om raadgevingen van individuele gelijken die daardoor niet bindend kunnen zijn.¹⁴ De identiteit van een Rom werd niet bepaald door zijn afkomst, maar door zijn plaats in de broederschap. Als een Rom overlijdt gaat de erfenis ook niet naar zijn kinderen, maar wordt het geld besteed aan de begrafenis.¹⁵

Het voortzetten van de familienaam en -geschiedenis is niet belangrijk: mensen hebben wel een voor- en achternaam, maar die gebruiken ze alleen in de buitenwereld. Binnen de eigen groep staan ze alleen bekend onder een bijnaam en deze kan in de loop van de tijd veranderen, maar iemand kan ook in verschillende groepen verschillende bijnamen hebben.¹⁶ Stewart heeft tijdens zijn verblijf vragen gesteld over

¹¹ Stewart, *The Time of the Gypsies*, 45.

¹² Ibidem, 17, 48-49.

¹³ Ibidem, 60. Letterlijk 'de mensen'.

¹⁴ Ibidem, 57.

¹⁵ Ibidem, 51, 59.

¹⁶ Ibidem, 60.

zaken uit het verleden, maar de mensen waren of niet geïnteresseerd of wisten daadwerkelijk het antwoord op de vraag niet. Voor de mensen in Harangos was de definitie van een Rom dan ook iemand die de taal kent en de cultuur c.q. de omgangsvormen respecteert. Zodra iemand aan die voorwaarden voldoet, is het een Rom. Stewart kwam er tijdens zijn verblijf achter dat meerdere Roma in Harangos een Gâjos-achtergrond hadden, maar daar was verder niemand in geïnteresseerd.¹⁷

De geschiedschrijving van de Roma is dan ook lange tijd een zaak geweest van buitenstaanders. Over de vroege geschiedenis van de Roma in Europa is weinig bekend. Dat komt doordat de wetenschap hen in de achttiende eeuw als één volk is gaan zien en vanaf dat moment is er geprobeerd om hun geschiedenis te reconstrueren. De Roma zelf hebben geen historische cultuur en pas na de Tweede Wereldoorlog zijn er belangengroepen ontstaan die onderzoek hebben gedaan naar hun eigen geschiedenis. De term zigeuner of tsigane, secaner, cigäwnär of een andere variant, bestond al in de vroege vijftiende eeuw, maar het ging hier om ‘angstaanjagende’ vreemdelingen. Ook in de zestiende en zeventiende eeuw werden rondtrekkende vagebonden en dieven vaak met vergelijkbare termen benoemd, maar men zag hun goddeloosheid en niet hun etniciteit als gemeenschappelijk kenmerk.¹⁸

In de achttiende eeuw kwam daar verandering in met de opkomst van de sociale wetenschappen als onderdeel van de verlichting. Het kernwoord van deze stroming is empirie: wetenschap moet gebaseerd zijn op waarnemingen en niet op theorie. Veel wetenschappers gingen aan de slag met de grote sociale problemen in de maatschappij. Henry Fielding (1707-1754), schrijver van onder meer *Tom Jones* en grondlegger van wat nu wordt gezien als het eerste moderne politiekorps van Londen, legde in 1751 de link tussen een golf van criminaliteit en toenemend alcoholisme door een groot aantal incidenten in de stad te analyseren.¹⁹ Criminologen gingen echter al snel op zoek naar de achterliggende redenen van waarnemingen en

¹⁷ Stewart, *The Time of the Gypsies*, 59.

¹⁸ W. Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner. Zigeuners als studieobject tijdens de Verlichting, de Romantiek en het Nazisme* (Utrecht 1995) 17-18.

¹⁹ Dit boek, *An enquiry into the causes of the late increase of robbers, etc., with some proposals for remedying this growing evil. In which the present reigning vices are impartially exposed; and the laws that relate to the provision for the poor, and to the punishment of felons are largely and freely examined*, wordt nu beschouwd als het eerste criminologische werk en is gebaseerd op waarnemingen.

daarmee werd het vakgebied feitelijk weer een studeerkamerwetenschap.²⁰ Het was dan ook niet vreemd dat mensen die zich bezig hielden met politiewerk en criminaliteit positief reageerden op het werk *Die Zigeuner, Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volkes in Europa, nebst ihrem Ursprunge*, van Heinrich Grellmann (1753-1804) uit 1783.

Tziganologie

Grellmann was niet de eerste wetenschapper die zich bezighield met de tziganologie [zigeunerkunde], maar zijn werk was het meest invloedrijk en werd tot in de twintigste eeuw gebruikt door politie, justitie en wetenschap om te bepalen wie in de categorie ‘zigeuner’ viel.²¹ Grellmann zag de Roma als één etnische groep en betoogde dat de voorouders van de huidige Europese Roma paria’s waren die in de middeleeuwen vanuit India naar Europa zijn gekomen. Hij zag Roma als uitschot dat, net als Joden, ongevoelig was voor beschaving van buitenaf vanwege hun oosterse wortels – behalve als deze met geweld zou worden opgedrongen.²² Hij beschrijft hen in zijn boek als ‘(...)Elenden, die unbekannt mit Gott und Tugend, tief in Laster und Wildheit versunken, als Halbmenschen in der Irre liefen’.²³ Grellmann en zijn tijdgenoten stelden dat de raszuivere Rom bijna niet meer bestond, doordat hun kinderen vaak uit gemengde relaties werden geboren.²⁴

Het is dus opmerkelijk dat Grellmann, ondanks die vermenging, toch stelde dat Roma in heel Europa verwant waren. De gelijkenis tussen de verschillende Romani-dialecten, en ook de gelijkenis met een aantal noordelijke Indiase talen is echter onmiskenbaar. Deze ontdekking heeft de tziganologie grotendeels gevormd: veel mensen geloofden dat de geheimzinnige zigeunerwereld ontsloten kon worden via het leren van deze

²⁰ L.W. Sherman, ‘The Use and Usefulness of Criminology, 1751-2005: Enlightened Justice and Its Failures’, *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 600 (2005) 115-135: 117-118.

²¹ Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 23.

²² Ibidem, 29-31.

²³ H. Grellmann, *Die Zigeuner* (1783) 151, via Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 30.

²⁴ Ibidem, 43-44.

taal. Er werden steeds meer woordenlijsten gepubliceerd van mensen die claimden innige contacten te hebben gelegd met Roma. De bekendste van deze mensen was ongetwijfeld George Borrow (1803-1881), die het grote publiek kennis liet maken met de wereld van de Roma in zijn romans *Lavengro* en *The Romany Rye*. Hij claimt in dit semi-autobiografische werk vriendschap te hebben gesloten met Jasper Petulengro, een Rom. Van hem leerde hij de taal en hij beschrijft ontmoetingen met Roma in Engeland, Spanje en Rusland. Hij creëerde voor het grote publiek het beeld van de kinderlijke, romantische wilde, een bedreigd relikwie in de geïndustrialiseerde samenleving. Na Borrow kwamen er meer (gegoede) burgers die gefascineerd waren door de romantiek van de Roma en in hun vrije tijd deel wilden uitmaken van deze wereld. Zij wierpen zich op als de beschermers van de Romacultuur. In 1888 richtten elf tziganologen (zelf prefereerden ze de term *Romani Rai* [zigeunerheer])²⁵, waaronder Charles Leland (1824-1903), in Edinburgh de *Gypsy Lore Society* (GLS) op.

Charles Godfrey Leland, die in 1874 al had gepleit voor de oprichting van een dergelijke vereniging, was de bekendste *Romani Rai* in Groot-Brittannië van dat moment. Hij was een Amerikaan, maar heeft jaren door Europa gereisd en zich uiteindelijk in de beginjaren van 1870 definitief in het Verenigd Koninkrijk gevestigd. Hij wilde dat alleen leden toegelaten werden die het *Romani* machtig waren, zodat er geen concessies gedaan hoefden te worden aan de kwaliteit, ook al zou dit betekenen dat de organisatie altijd klein zou blijven. Andere tziganologen waren daar op tegen, omdat de organisatie dan niet levensvatbaar zou zijn. Daarom werden uiteindelijk ook historici, etnologen en folkloristen toegelaten. De GLS heeft echter nooit samengewerkt met andere organisaties, zoals bijvoorbeeld de *English Folk Lore Society*, en het is altijd een geïsoleerde groep gebleven: mensen die voor de GLS schreven, in hun blad het *Journal of the Gypsy Lore Society*, publiceerden nauwelijks in andere tijdschriften; hun werk had nauwelijks invloed buiten de eigen kring; en werk van academici buiten de cirkel van de GLS werd niet of zelden gepubliceerd of besproken.²⁶

²⁵ Deze titel wordt door de GLS vertaald als *Gypsy Gentleman* of *Gypsy Scholar* en wordt door hen gebruikt als eretitel om aan te geven dat iemand niet alleen *Romani* kent, maar ook in contact staat met 'echte Zigeuners'. Gâjos die wel *Romani* bestuderen, maar niet naar kampen gaan, noemen zij met enige minachting tziganologen. De eerste persoon die de titel *Romani Rai* voerde was George Borrow.

²⁶ Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 172-174.

In Oostenrijk-Hongarije bestond een vergelijkbare vereniging, onder leiding van Anton Herrmann (1851-1926) en Heinrich von Wlislocki (1856-1907) (ook wel Antal Herrmann en Henrik Wlislocki genoemd). Zij richtten in 1887 het tijdschrift *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* op, dat tegelijkertijd fungeerde als ‘Organ für allgemeine Zigeunerkunde’.²⁷ Dit tijdschrift leed echter ook een marginaal bestaan.

Feitenonderzoek

Het wetenschappelijke niveau van de verschillende onderzoeken is op zijn minst twijfelachtig en dat heeft nog steeds effect op modern onderzoek. Ian Hancock, zelf Rom en hoogleraar aan de University of Texas, heeft onder andere stellingen uit redelijk recent geschreven werk over Roma geanalyseerd. Zo schrijft Barbara Walker in 1983 in haar werk *Women's Encyclopedia of Myths and Secrets* dat het leven van Roma matriarchaal was en dat de enige taak van de man het bevruchten van de vrouw was – en dat hij, als er geen gezond kindje werd geboren, ‘per ongeluk’ werd gedood door de stam. Zij baseert zich hier op een boek van Pierre Derlon, *Secrets of the Gypsies*, uit 1977. Na onderzoek bleek dat Derlon al enigszins vrijzinnig met de waarheid was omgegaan en dat Walker dat fragment verder had aangepast en geïnterpreteerd zonder kritisch onderzoek.²⁸

Daarnaast zijn in het verleden ook veel fouten gemaakt in het taalonderzoek, die tot op de dag van vandaag doorwerken. Daar zitten schijnbaar onschuldige fouten bij. Zo staat in een woordenlijst van J. Dynley Prince uit 1907 dat *kovaskaruk* ‘wilg’ betekent: waarschijnlijk is dit gebaseerd op een foute interpretatie door Bath C. Smart in 1863. *Kova 's a ruk* betekent namelijk ‘Dat is een boom’. Nu lijkt dit geen probleem voor onze algemene kennis over Roma, maar Hancock vond eerder al tien verschillende bronnen die beweerden dat Roma geen woord hebben voor ‘bezit’ of ‘taak’, een bewering die hij uiteindelijk heeft weten te herleiden tot Grellmann in

²⁷ De officiële titel van het tijdschrift is *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn, Illustriertes Monatsschrift für die Völkerkunde Ungarns und der damit in ethnographischen Beziehung stehenden Länder (Zugleich Organ für allgemeine Zigeunerkunde)*.

²⁸ I. Hancock, ‘The Concoctors: Creating Fake Romani Culture’ in: N. Saul and S. Tebutt ed., *The Role of the Romanies. Images and counter-images of ‘Gypsies’/Romanies in European Cultures* (Liverpool 2004) 85-97: 89-90.

1807.²⁹ Grellmann heeft voor zijn werk weer gebruik gemaakt van het werk van Christian Wilhelm Büttner (1716-1801), een autodidact die probeerde aan te tonen dat er een relatie bestond tussen alle talen die hij kende. Grellmann mocht diens werk gebruiken, maar was zelf ook geen taalkundige en had als doel het leggen van een relatie tussen Romani en India, niet het publiceren van een foutloze woordenlijst. Deze woordenlijsten werden door latere onderzoekers voor waar aangenomen en binnen de kortste keren werden fouten, feiten waar conclusies uit werden getrokken.³⁰

Door hun fascinatie voor de romantische Roma lijkt het op het eerste gezicht alsof de tziganelogen een ander beeld proberen te schetsen van de Roma dan dat van de vuige crimineel, maar het tegendeel is waar. John Sampson schreef al in 1890 in het *Journal of the Gypsy Lore Society*:

For the old race is dying out and leaves no successors. Closer contact with civilization, changes conditions of life, misdirected and unscientific philanthropy are rapidly reducing their customs and traditions to a dead letter, and their language to an ungrammatical jargon. The modern generation, 'bitten by that mad puppy they call gentility', takes little or no interest in itself as a race, and shows an artless contempt for those who do.³¹

De *Gypsy Lorists* waren er, net zoals Grellmann, van overtuigd dat de zuivere Roma ernstig bedreigd werden doordat ze zich in de loop der tijd mengden met mensen uit de sedentaire onderklasse. Daarnaast geloofden ze, net als Grellmann, dat Roma niet of nauwelijks geciviliseerd konden worden:

Having neither Bible nor Gospel to go by, the gypsies do not see the necessity of fatiguing their brain with the contemplation of abstract ideas; and only following their instincts, their intelligence grows rusty. (...) what strength of indolence, what utter want of all social instinct, must these people possess, in order to live as they have done for centuries.³²

²⁹ I. Hancock, 'The Concoctors', 97, 89.

³⁰ Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 65-70.

³¹ J. Sampson, 'English Gypsy Songs and Rhymes', *Journal of the Gypsy Lore Society* 1.6 (1890) 80-93: 80.

³² 'The Transylvanian Tziganes' in: *Blackwood's Edinburgh magazine* (Edinburgh 1887) 629-647: 633.

Evolutie van de samenleving

De leden van de GLS vormden een eigen kring, maar kunnen wel geplaatst worden in de romantische folklorebewegingen die in heel Europa opkwamen. De samenleving industrialiseerde in rap tempo en dat bracht grote maatschappelijke veranderingen met zich mee. Overheden werden steeds machtiger en de natiestaat was in opkomst. Mensen met een ambulante levenswijze werden in hun bestaan bedreigd, maar ook steeds meer gezien als een bedreiging. Tijdens de verlichting geloofden wetenschappers dat het volk verheven kon worden door hun omstandigheden te veranderen, maar de samenleving leek te zijn ontwricht en nieuwe theorieën werden geformuleerd. Zo stelt de filosoof Johann Gottfried von Herder (1744-1803) dat elk volk zijn eigen, onveranderlijke, volksaard heeft. Hieruit kwam de *Völkische Bewegung* voort, die stelde dat een volk één gelijke etnische afkomst heeft.

Het begrip 'volk' werd voor sommigen een entiteit en het individu was ondergeschikt aan de samenleving. Internationaal kwam het sociaal darwinisme op. Deze wetenschappers stelden dat biologische principes van de evolutie toegepast konden worden op maatschappelijke processen. Darwin stelde dat planten en dieren evolueren doordat de organismen die het beste aangepast zijn aan de omgeving overleven. Sociaal darwinisten stelden dat door de Industriële Revolutie, modernisering en betere gezondheidszorg en sociale zorg de zwakkeren in de samenleving meer kans hadden om te overleven en dat naar andere manieren gezocht moest worden om het natuurlijk evenwicht weer te herstellen en te zorgen dat de mensheid als geheel niet zwakker zou worden.³³ Francis Galton (1822-1911) stelde dat de mens drager is van erfelijk overdraagbare kenmerken die, net als bij dieren, bevorderd of uitgefilterd kunnen worden. Hij is daarmee de grondlegger van de eugenetica.³⁴

Eugenetici zagen met lede ogen aan dat succesvolle mensen zich veel minder snel voortplantten dan de mensen aan de onderkant van de samenleving, en in verschillende landen, zoals Zwitserland en de Verenigde Staten, werden groepen mensen aangemoedigd om zich te laten steriliseren. In Duitsland bracht men voorlopig alleen nog risicogroepen in kaart. Eind

³³ Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 208-209.

³⁴ Ibidem, 210-211.

jaren twintig schatten wetenschappers dat twintig tot dertig procent van de bevolking ongeschikt was voor voortplanting.³⁵

De onzichtbare vijand

Van 1931 tot 1932 werkte een jonge Duitse jeugdpsychiater, Robert Ritter, als arts-assistent in een psychiatrische inrichting in Zürich. Daar kwam hij in aanraking met de theorie van de eugenetica en de sociaal-medische wetenschap. Ritter kwam tot de conclusie dat patiënten niet altijd de eerste prioriteit moeten hebben: soms dient de samenleving beschermd te worden tegen bepaalde individuen. Dit inzicht gaf zijn carrière een nieuwe wending.³⁶

Terug in Duitsland ging hij werken aan de universiteit van Tübingen. Inmiddels was Hitler aan de macht gekomen en werden de eerste maatregelen aangekondigd om defecten uit het Duitse ras te zuiveren. Ritter was bezig met een promotieonderzoek naar het functioneren van volwassenen die in hun puberteit psychische problemen hadden, maar mensen die in eerste instantie meewerkten trokken hun medewerking in. Ritter richtte zich vervolgens op onderzoek naar families aan de onderkant van de samenleving. Dit onderzoek trok de aandacht van de nazi's en in 1936 kreeg hij een baan aangeboden als hoofd van de *Erbwissenschaftliche Forschungsstelle*, later de *Rassenhygienische und Bevölkerungsbiologische Forschungsstelle* genaamd, in Berlijn. Hij richtte zijn onderzoek al snel op niet-sedentairen, met bijzondere nadruk op Roma.³⁷

Ritters' beeld van Roma was zowel gebaseerd op het werk van Grellmann als van Borrow: hij was ervan overtuigd dat er zuivere Roma bestonden die qua ontwikkeling in de kindfase waren blijven steken en zouden behoren tot een oorspronkelijk natuurvolk met onveranderd oerinstinct. Ritter wilde aantonen dat Roma dragers waren van ongunstige erfelijke kenmerken.³⁸ In zijn optiek verzetten zigeuners zich tegen de sedentaire maatschappij en mengden zij zich niet met Duitsers, maar toen hij aan de slag ging met stamboomonderzoek, kon hij geen raszuivere zigeuners vinden. Ritter kreeg toen het vermoeden dat de mengbloeden van

³⁵ Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 216-217.

³⁶ Ibidem, 199-200.

³⁷ Ibidem, 193 en 207.

³⁸ Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 221-222.

mensen met een sedentaire en niet-sedentaire volksaard het ware probleem waren.³⁹ Hij pleitte voor massale sterilisatie of opsluiting van deze *Mischlinge*.⁴⁰

Dit idee sloeg aan bij tijdgenoten die erop wezen dat deze asociale ‘menssoort’ er exact hetzelfde uitzag als een Duitser en niet eenvoudig herkend kon worden. Ook de SS’er Karl Moravek, die een aantal jaar voor Ritter werkte, kwam tot dezelfde conclusie. Hij ging op zoek naar fysieke kenmerken van zigeuners, maar vond dat er geen eenduidige huidskleur was te geven, dat de meeste zigeuners geen gitzwart haar hadden maar allerlei zwartbruine varianten, en dat er te weinig zigeuners waren met donkere ogen. Hij kon geen significante verbanden in uiterlijk vinden en concludeerde dat mengbloeden de resultaten verstoorden. Daarom moest volgens hem verdere vermenging van rassen tegen worden gegaan.⁴¹ Desondanks staat in *Die Brockhaus Enzyklopädie* uit 1974 dat het nog steeds te zien is dat Roma uit India komen en dat zuivere Roma zwart haar, zwarte ogen en een donkere huid hebben.⁴²

Genocide

Al in 1926, ver voor de nazi’s aan de macht kwamen, werden in Beieren de eerste wetten tegen Roma en ‘arbeidsschuwen’ ingevoerd. Rondtrekken om in het levensonderhoud te voorzien werd gelijkgesteld aan bedelen. In 1933 voerden de nazi’s de eerste sterilisatiewet in, waardoor mensen die als ‘asociaal’ werden bestempeld gedwongen onvruchtbaar gemaakt konden worden. Roma kregen massaal het stempel ‘asociaal’. In 1935 werden de Neurenberger rassenwetten aangenomen en kwamen mensen met ‘vreemd bloed’ niet meer in aanmerking voor het Duitse staatsburgerschap. In deze wet werden Roma niet expliciet vernoemd, maar in een commentaar uit 1936 wordt expliciet gesteld dat alleen Roma en Joden *artfremdes Blut* hebben. Om de Romapopulatie in kaart te brengen werden centrale persoonsbestanden van alle ambulante families die bij de politie bekend waren in Duitsland, Luxemburg, Nederland, Oostenrijk, Zwitserland en Hongarije opgezet. Daarnaast waren in alle grote plaatsen in Duitsland

³⁹ Ibidem, 226-227.

⁴⁰ G. Margalit, *Germany and its Gypsies. A Post-Auschwitz Ordeal* (Wisconsin 2002) 129.

⁴¹ Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 246.

⁴² Margalit, *Germany and its Gypsies*, 153.

speciale inlichtingendiensten om alle Roma te kunnen registreren. De eugenetica hield echter niet op bij registratie en in 1943 kwam een officieel decreet dat alle Roma naar Auschwitz gedeporteerd moesten worden, waar zij vermoord werden. Hoeveel zigeuners uiteindelijk zijn vermoord is moeilijk vast te stellen, doordat veel van hen als 'asociaal' of 'crimineel' geregistreerd stonden, of niet vermoord werden in concentratiekampen maar door speciale legereenheden. Hancock heeft midden jaren negentig berekend dat minstens een kwart van alle Roma is vermoord in de oorlog, maar waarschijnlijk zijn het er veel meer geweest.⁴³ Roma die voor 1938 het stempel 'asociaal' hebben gekregen worden nog steeds niet officieel erkend als slachtoffer van genocide en hebben daardoor alleen recht op een lagere schadevergoeding.⁴⁴

Inmiddels is de massamoord op de Roma erkend als genocide, maar dat heeft heel lang geduurd. Lange tijd heeft men ontkend dat de Roma vermoord zijn omdat ze Roma waren, ondanks het feit dat verschillende medewerkers van de *Rassenhygienische und Bevölkerungsbiologische Forschungsstelle* (RBF) na de oorlog hebben verklaard dat besluiten over wie wel en wie niet *Zigeuner* of *Mischling* was werd bepaald op basis van stamboomonderzoek. Robert Ritter mocht na de Tweede Wereldoorlog weer aan de slag als wetenschapper. Er is wel een gerechtelijk vooronderzoek geweest tegen hem, maar ondanks dat hij door verschillende Roma en Sinti werd beschuldigd van wrede daden, bepaalden de openbaar aanklagers dat deze gewelddadigheden waren begaan door zijn collega Moravek, die in de oorlog was gesneuveld.⁴⁵ Verder verklaarde Ritter dat de deportatie van zigeuners pas begon in 1943 en dat hij in 1942 al klaar was met zijn onderzoek. Ook die verklaring werd geaccepteerd, hoewel inmiddels vast is komen te staan dat Ritter ook na 1943 de nazi's informatie verstrekke met stamboomgegevens om vast te stellen of iemand Roma was.⁴⁶

⁴³ A.J. Edelheit en H. Edelheit, *History of the Holocaust: a handbook and dictionary* (New York 1994) 458.

⁴⁴ Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 251-280.

⁴⁵ Margalit, *Germany and its Gypsies*, 136.

⁴⁶ Margalit, *Germany and its Gypsies*, 133-134.

Na de oorlog

In 1949 werd in Beieren een nieuwe *Landfahrerzentrale* opgericht, met wederom een aparte zigeunerpolitie. Veel van het materiaal dat Ritter had verzameld in de jaren dertig en veertig werd daar ondergebracht. De rest bleef in het bezit van Eva Justin (1909-1966) en de universiteit van Tübingen, waar Sophie Ehrhardt (1902-1990), evenals Justin een naaste medewerker van Ritter in die jaren, doorging met publiceren op basis van het verzamelde materiaal.

In 1958 beschuldigde Sigmund Wolf, een taalkundige die onderzoek deed naar het Romani, Justin van het feit dat ze actief heeft meegeholpen aan de massamoord op zigeuners. Ook beschuldigde hij haar van het plegen van meened om te voorkomen dat Ritter werd vervolgd. Er kwam weer een onderzoek en uit persoonlijke correspondentie en aantekeningen van Ritter bleek inderdaad dat hij tot het einde van de oorlog betrokken is geweest bij rassenonderzoek naar Roma. Het OM concludeerde nu dat het bureau van Ritter inderdaad mede verantwoordelijk is geweest voor rassenwetten, maar dat directe schuld van Justin niet kon worden bewezen. Ook kon er geen directe link worden gelegd tussen de stambomen van Ritter en de selectielijsten van het *Reichskriminalpolizeiamt*. Justin besloot al het materiaal van Ritter dat zij nog in haar bezit had over te dragen aan Hermann Arnold (1912-2005), een arts en eugenicus, die voor haar heeft getuigd.⁴⁷

Arnold werd in 1962 door het Ministerie van Binnenlandse Zaken van de Bondsrepubliek Duitsland gevraagd om te onderzoeken hoe men om diende te gaan met Roma en asociale en er werd een nieuwe databank met gegevens van Sinti en Roma aangelegd. In deze periode komt echter ook steeds meer aandacht voor de genocide op de Roma en er ontstaan belangengroepen. In 1964 besloot de *Landfahrerzentrale* om een aantal belastende documenten uit de oorlog te vernietigen. Arnold voorkwam dit en de documenten werden aan hem overgedragen.⁴⁸ Matthias Winter publiceerde eind jaren tachtig een reconstructie van deze zaak. Op een lijst die in 1984 werd gevonden staat expliciet dat bij de overgedragen documenten ook 'rasdiagnosen' zaten, de *missing link* die nodig was om juridisch definitief genocide te bewijzen. Het OM oordeelde echter in een vooronderzoek dat de notitie niet bewees dat de documenten ook daadwerkelijk overgedragen waren aan Arnold. In 1990 oordeelde het

⁴⁷ Willems, *Op zoek naar de ware zigeuners*, 283.

⁴⁸ Ibidem, 282-283.

Federaal Gerechtshof in Saarbrücken dat Arnold het materiaal wel degelijk had ontvangen, maar de zaak was volgens de rechtbank al verjaard en de documenten zijn nooit gevonden.⁴⁹

Conclusie

Daar waar de Holocaust een absolute breuk betekende met het soort antisemitisme dat vóór de Tweede Wereldoorlog volstrekt acceptabel was, is dat niet gebeurd met vooroordelen tegen de Roma, Sinti, zigeuners, reizigers, Manoesjen, Ashkali, en alle andere groepen die tot op de dag van vandaag gediscrimineerd worden op basis van dezelfde vooroordelen als waar ze ooit voor vervolgd werden. In de wetenschap is er de laatste jaren steeds meer consensus over het lot van deze groepen in de aanloop naar en in de Tweede Wereldoorlog, maar veel feiten zijn nog steeds niet boven tafel. Pas de laatste decennia is het beeld van de Roma ingrijpend gewijzigd bij een kleine groep wetenschappers.

Het is de tragedie van de Roma: wetenschappers in de achttiende eeuw maakten hen tot één volk. De nazi's zagen hen als één volk en besloten hen, in afwachting van het definitieve bewijs, vast te brandmerken als 'asociaal' en 'crimineel' om hen zo snel mogelijk te verwijderen uit de Duitse samenleving. De internationale gemeenschap oordeelde daardoor lange tijd dat er geen bewijs was van genocide omdat het stigma 'asociaal' of 'crimineel' een individueel stempel was en volkerenmoord niet kon worden bewezen. De nasleep van de gebeurtenissen is veelzeggend en pijnlijk: de betrokkenen hebben tot ver na de oorlog alle ruimte gekregen om bewijsmateriaal te laten verdwijnen en konden nog jarenlang publiceren op basis van gegevens die in opdracht van de nazi's werden verzameld.

De Franse regering stond op haar achterste benen toen Viviane Reding de uitzetting van de Roma vergeleek met deportaties tijdens de Tweede Wereldoorlog. Die vergelijking gaat inderdaad mank. Toch had Reding wel een punt, want de stereotypen die worden gebruikt door regeringen en beleidsmakers en de argumenten die worden gegeven om Roma 'aan te pakken' zijn vandaag de dag in grote lijnen dezelfde als in die van de nazi's en dat is voor de overlevenden en nabestaanden terecht onverteerbaar.

⁴⁹ Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 285.